

Народ России и Украины на рисунках украинских студентов. Украинцы изображали народы России и Украины разобщенными с властью, отгороженными от нее. Народ, как правило, является страдающей стороной от равнодушия или беззакония власти. В левой части рисунка изображен тонущий украинец и упитанный представитель власти, равнодушно проходящий мимо. В правой части рисунка изображен российский Кремль в окружении фейерверков, посередине – пропасть и пугливый российский народ, прячущийся за деревьями (рис. 30).

Выводы. Как показывают результаты опроса и рисуночного теста «изображение элиты и власти», в России власть по-прежнему ассоциируется у респондентов с президентом и премьер-министром. Если в период президентства В. Путина власть изображалась более агрессивной, суровой и закрытой (что помимо объективных причин было связано также с принадлежностью президента к спецслужбам), то с приходом Д. Медведева в изображении власти появилась большая раскрепощенность, юмор, доступность. При этом молодежь неоднократно указывала на удачный союз двух ветвей власти. «Строгий Путин ушел в тень, но оттуда продолжает поддерживать порядок» было написано на одном из рисунков. Д. Медведев в представлениях российской молодежи олицетворяет образ молодого интеллектуала, заботящегося о главенстве закона и доминанте демократических свобод в стране. Однако в последнее время появилось разочарование властными элитами, которые не замечают народ, погрязли в коррупции и собственном обогащении. Российские студенты критически изображали украинские властные структуры и с сочувствием относились к украинскому народу.

Украинские студенты изображали собственную власть в процессе борьбы между разными политическими силами. Однако, невзирая на борьбу властных структур, произошла адаптация населения к условиям властной анархии и хаоса, который они рассматривали с юмором и без пиетета по отношению к правящим элитам. Изображение украинскими респондентами властей России продемонстрировало влияние информации (тиражируемой украинскими СМИ) о России, как об империи зла. Власть в России демонизирована в глазах украинских студентов, которые ставят знак равенства между советами и сегодняшним «тоталитаризмом» в России. Тем не менее, появился позитив в видении народами

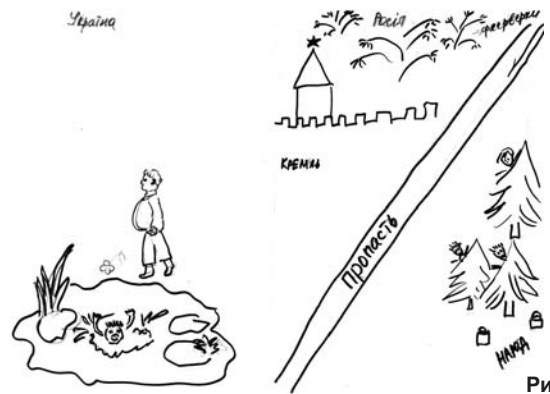

Рис. 30

России и Украины друг друга, вопреки идеологии власти. Не редкими были рисунки россиян с подписью «с украинцами нам нечего делить, нас разъединяют политики», и украинцев – «украинцы и россияне братья». Идет процесс налаживания отношений между народами методом народной дипломатии, вопреки официальной политике.

Наше исследование хотелось бы закончить рисунком одного из украинских респондентов, на котором он предлагает «не ссориться (не свариться)», а дружить народам России и Украины: «ведь у нас одни ценности» (рис. 31).

Рис. 31

1. Шестопап Е. Б. Восприятие образов власти: политико-психологический анализ / Е. Б. Шестопап // Полис. – 1995. – № 4. 2. Шестопап Е. Б. Образ Путина в сознании российских граждан / Е. Б. Шестопап, Т. Н. Пищева, Е. М. Гикавый, В. А. Зорин // Полис. – 2004. – № 3. 3. Шестопап Е. Б. Политическая психология: Учебник для студентов вузов / Е. Б. Шестопап. – М.: Аспект Пресс, 2007. 4. Фаломеева Т. В. Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия социальных объектов / Т. В. Фаломеева, О. М. Бартенева // Вестник МГУ. – Сер. 146. Психология. – 2007. – № 2.

Ірина Сушинська

Збереження національної ідентичності українців у бразильській діаспорі

У статті досліджується специфіка української імміграції до Бразилії, розглядається історія розселення українців у Бразилії, висвітлюється громадське та культурне життя діаспори. Узагальнено відомі та розглянуто нові факти з життя української діаспори (від кінця XIX ст. і до сьогодення), а також зазначено про вплив української громади на громадсько-політичне та культурне життя півдня Бразилії.

In the article the specificity of Ukrainian Emigration in Brasilia is studied and the history of settlement of Ukrainians as well as public and cultural life of Diaspora is reported. It was summarized known and looked through new facts of Ukrainian Diaspora's life (from the End of the 19th century till the present day) and an influence of Ukrainian Community on public, political and cultural life of the South of Brasilia defined.

Актуальність дослідження. На сьогоднішній день тематика бразильського українства вивчена все ще недостатньо. У багатьох комплексних дослідженнях, які присвячені проблемам української діаспори у різних країнах світу, бразильській спільноті українців приділяється недостатньо уваги. І хоча публікації з цього питання вже мають певну історію, існує багато напрямків досліджень, які потребують

додаткового опрацювання. Актуальність цього дослідження зумовлена, зокрема, положеннями затвердженої Кабінетом Міністрів України «Державної програми співпраці із закордонними українцями», яка констатує, що, на підставі аналізу історичної ретроспективи розвитку закордонного українства та його становища в сучасний період, можна краще зрозуміти фактори національного відродження нашої країни.

На сучасному етапі триває пошукова робота у напрямках історико-політичного, інформаційно-культурного, філософсько-соціального, мовознавчого висвітлення питань діяльності етнічних українців у різних країнах світу. Різні аспекти історії української діаспори, її місця і значення у соціально-економічному, культурному та політичному житті вивчають наступні дослідники: Б. Ажнюк, В. Білецький, Г. Бигар, Б. Боровик, І. Винниченко, Р. Галишич, Н. Горбатюк, О. Диба, Л. Дибчук, І. Драч, А. Жуковський, Ф. Заставний, Г. Зимовець, І. Ключковська, В. Коник, О. Коновал, Т. Кузик, І. Лаба, З. Ластовецький, В. Маркус, Н. Мефі, І. Музичка, І. Нагаєвський, Л. Найдено, В. Оліфіренко, Д. Павличко, С. Паняк, В. Просалова, В. Рябенко, О. Сушко, В. Такаєва, Л. Храплива-Щур, К. Чернова, О. Шокало, Р. Явір, В. Янів та інші. Зокрема, питання бразильської діаспори розглядають: О. Білаш, М. Бондаренко, О. Борушенко, М. Вовк, М. Гець, М. Гримич, Л. Дибчук, М. Железняк, Я. Закревська, В. Зінько, О.-Н. Калько, Н. Киричук, М.-С. Кирилович-Волошин, Є. Кривий, В. Кульчинський, М. Лозова, М. Огліярі, Л. Прохайло, В. Пірдж, М. Рубинець, Я. Рудницький, А. Стрілко, П. Чайка-Милус та інші.

Метою нашої розвідки виступає комплектація, аналіз та узагальнення інформації про культурну, громадську та суспільно-політичну діяльність української громади Бразилії. *Завданнями* статті є розгляд та аналіз шляхів і методів збереження української ідентичності в умовах імміграції.

Українська діаспора є однією з найбільш чисельних національних діаспор у багатьох країнах Америки і Європи. За різними відомостями, вона налічує 20 млн. осіб і розміщена в багатьох країнах усіх континентів. Однією з найбільших громад світу вважається українська діаспора в Бразилії. Саме там, за 11 тисяч кілометрів від України, проживає майже півмільйона наших співвітчизників.

Українці в Бразилії належать до найстаріших етнічних груп і водночас найбільш чистих за рівнем збереження національної мови і культури. Причина цьому – компактне проживання української спільноти в південно-східній частині країни у штатах Парана, Сан-Паулу, Санта-Катаріна, Ріо-Гранде-до-Сул. У штаті Парана населення українського походження становить 80 %. Найбільшими містами компактного проживання українців у штаті Парана є: Прудентополь, Куритиба, Уніао-да-Віторія, Пітанга, Іраті, Круз-Машадо, Ріо-Азул, Маллет, Іваї, Кампо-Моурао, Ронкадор, Понта Гросса, Антоніо-Олінто, Пато-Бранко і Пауло-Фронтін. Окрім цього, в інших 35 муніципалітетах штату проживають бразильці українського походження. У штаті Санта-Катаріна населення українського походження становить 10 %. Українські громади зосереджені в містах Порто-Уніао, Ітайополіс, Сапоїньас, Трес-Баррас, Мафра, в штаті Ріо-Гранде-до-Сул – у містах Порто-Алегре, Гуарані, Іжуї, Жагуарі та Ерешімі, а в штаті Сан-Паулу українська громада проживає в столиці та муніципалітеті Сао-Каetano-до-Сул [1].

Зокрема, у столиці штату Парана – місті Куритибі проживає близько 55 тисяч українців, що становить 3 % від загальної кількості населення міста, у Прудентополі з 50 тисяч мешканців 38 тисяч мають українське походження, у місті Малет українці становлять 60 % населення, у Пауло-Фронтін – 55 %.

Коли перші переселенці з України приїхали на південь Бразилії, у штаті Парана мешкало лише 250 тисяч людей, а майже вся його територія була вкрита тропічними лісами. Як зазначає один з лідерів української громади Бразилії Віторіо Соротюк, економічне піднесення штату не в останню чергу було зумовлене наполегливою працею 500 тисяч українців

Парани. На відміну від США і навіть Аргентини, більшість українців Бразилії – близько 85 % – розселена у сільській місцевості й 80 % їх зайняті у сільському господарстві. У структурі сільського господарства домінує рослинництво, яке спеціалізується на вирощуванні тропічних культур, зернових, бобових та тютюну. Нинішній міністр сільського господарства Еріксон Шандога – українець за походженням. У галузі промисловості, торгівлі, освіті, сфері управління тощо зайнято близько 20 % українців.

Вважається, що першим українцем, який зійшов на бразильську землю, був Юрій Лисянський (народився у м. Ніжин), який два сторіччя тому разом з Іваном Крузенштерном очолив першу в імперії навколосвітню експедицію.

Еміграція українців до Бразилії відбувалася у три етапи. Перший розпочався наприкінці XIX ст. У 1881 році прибули перші переселенці, які оселилися у колонії Санта-Барбара, між Палмейрас і Понта Гросса. У період 1895–1897 рр. до портів Паранагуа та Сантос прибули понад 20 000 іммігрантів. Ті, що прибули у 1895 році, оселилися на окраїнах міста Куритиба, а іммігранти, що вїхали до Бразилії у 1896 та 1897 роках, були направлені на поселення у міста Прудхо і Маллет.

У період з 1908 до 1914 рр. тисячі українців переважно з Галичини та Буковини переїхали до Бразилії, мотивовані кампанією будівництва залізниці Сан-Паулу – Ріо-Гранде-ду-Сул. Оселилися вони компактно, переважно у штаті Парана, в містах Гуарані, Кампінасі, Іжуї, Жагуарі та Ерешімі. Голод, пошесті та вороже ставлення місцевого населення спричинили серед перших українських поселенців велику смертність. Еміграція була зумовлена соціально-економічними причинами. Більшість емігрантів становило селянство, низькооплачувані й безробітні робітники.

Другий етап відбувся після Першої світової війни і був зумовлений переважно політичними причинами. Ці події сформували другу хвилю еміграції, значний відсоток якої становила інтелігенція.

Як зазначає професор О. Борушенко, перший історик-дослідник, який займався питаннями української імміграції до штату Парана на системній основі, у цей час відбувається якісна еволюція від суто заробітчанської до так званої колонізаторської імміграції, коли значна частина українців прибуває сюди з намірами оселитися на тривалий час у Бразилії [11, с. 105]. Емігранти другої хвилі оселялися переважно у містах, на відміну від емігрантів першої хвилі, які були змушені освоювати практично незаселені території штату Парана. Багато хто з українських емігрантів другої хвилі мали намір повернутися до України, коли вона стане незалежною. Деякі дійсно повернулися, але це були «люди світу», що мають можливість вільно пересуватися, але не відчують себе цілковито своїми ані в Бразилії, ані в Україні.

Третя хвиля еміграції, під час якої до Бразилії виїхала найбільша кількість українців, відбулася після Другої світової війни. Понад 200 тис. мігрантів, робітників, військовополонених, політичних втікачів та воїнів УПА, що воювали проти росіян, залишили Україну. Окрім Парани, українські емігранти цього періоду оселилися у штаті Сан-Паулу, в столиці штату та м. Сао-Каetano-до-Сул. Цю хвилю еміграції становили кваліфіковані робітники, техніки, інтелігенція.

На сучасному етапі кількість іммігрантів з України дуже невелика, оскільки імміграційна політика Бразилії спрямована, передусім, на пошук фахівців. Переважна більшість тих, хто переїхав останніми роками, – це *фахівці, які працюють у галузі освіти, чимало з них обіймають професорські посади в університетах країни.*

Українська діаспора Бразилії, що існувала у надзвичайно складних матеріальних і природних умовах, значною мірою зберегла свою національну самобутність, мову, звичаї і традиції, свою віру, українське народне мистецтво і фольклор, збагатила й примножила українську культуру. Штат Парана називають «Бразилійська Україна», аналогів цій назві в українських діаспорах інших країн немає. Ця назва свідчить про особливе ставлення етнічних українців, що проживають далеко за межами своєї історичної Батьківщини, до своєї історії та культури, подекуди більш дбайливе, ніж у самій Україні. Пам'ять про рідні місця зберігають назви: Нова Галичина, українське поселення, розташоване в 10 кілометрах від Прудентополя, залізнична станція Нова Галичина, яку разом з іншими будували українські емігранти, знаходиться у муніципалітеті Порто Уніао, штат Санта Катаріна, Нова Одеса, штат Сан-Паулу. У місті Прудентополь є вулиці Лесі Українки, Тараса Шевченка, Київ, у місті Блуменао, штат Санта Катаріна є вулиця України, вулиця Київ є у місті Порто Алегре, штат Ріо Гранде до Сул, у місті Сан Паулу, у містах Куритиба та Прудентополь є площі імені Тараса Шевченка, де встановлено пам'ятники поету. Монумент Кобзареві є також у місті Порто-Алегре.

Українці намагались облаштувати своє життя, а також виховувати наступне покоління в шані й любові до України. З 1897–1898 років вони почали організовувати, завдяки батькам і священникам, українські школи у приватних хатах. У 1898 р. у м. Прудентополь були засновані дві перші українські суботні школи. З 1907 р. органи державної влади почали матеріально допомагати українській освіті. Але розвиток шкільництва натрапляв на великі перешкоди. Зазвичай, добиратися до школи треба було, долаючи великі відстані, бракувало навчального матеріалу та кваліфікованих педагогів.

Тема мови як індикатора етнічної ідентичності є чи не однією з найболючіших у діаспорному середовищі, зазначає професор Марина Гримич. Будь-яка іммігрантська спільнота, опинившись у чужорідному етнокультурному й соціальному оточенні, починає до нього адаптуватися, що є абсолютним законом виживання [4, с. 48]. Українською мовою в діаспорі послуговується переважно старше покоління, передусім, у побуті. Українська мова, якою говорять в «Українській Бразилії», зберегла риси та особливості XIX ст., ту специфіку, яка вже втрачена й призабута в материковій Україні. Молодше покоління 4–5 генерації емігрантів має достатньо незначний словниковий запас, переважно це соціально-побутова лексика. Статистика свідчить, що чисельність тих, хто володіє українською мовою, у середовищі діаспори неухильно зменшується.

Разом з цим у Бразилії створені всі необхідні умови для вивчення української мови та літератури. З 1985 р. у м. Куритиба при Лінгвістичному центрі Федерального університету Парани діють єдині в Південній Америці курси української мови та літератури.

У жовтні 1989 р. за ініціативою депутата Законодавчої асамблеї Парани Віри Ветчимишин Ажіберт до нової конституції штату було внесене положення, яке гарантує учням державних середніх шкіл можливість самостійно обирати для вивчення іноземну мову. Завдяки цьому, були створені умови для вільного викладання української мови як іноземної в державних школах, які знаходяться в місцях компактного проживання етнічних українців.

З 1991 р. українська мова як іноземна викладається в декількох державних школах м. Прудентополь та в навчальних закладах у місцях компактного проживання українців.

Збільшення кількості шкіл з викладанням української мови викликало необхідність підготовки відповідного викладацького складу, розробки навчальних програм, що, в свою чергу, зумовило створення в 1995 р. у м. Прудентополь Асоціації вчителів української мови Бразилії. На сьогодні Асоціація об'єднує понад 120 викладачів української мови і літератури.

Про те, що бразилійці плекають та вивчають українську мову, свідчить той факт, що у березні 2011 року на конкурсі знавців української мови як іноземної, що пройшов у м. Донецьку, перемогу здобула студентка з Бразилії, Еджіна Смага, яка навчається у Львівському національному університеті ім. І. Франка за стипендією Українського Уряду.

Необхідно наголосити на етнонаціональній спрямованості сімейного виховання бразилійських українців. Родина в умовах еміграції є важливою ланкою в процесі виховання дітей та молоді з урахуванням збереження мови, культури і традицій, духовних і моральних цінностей українського народу. Значну роль у збереженні української культури відіграла низка культурно-громадських товариств, серед яких чільне місце займає Товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. Детальне дослідження цього питання було здійснено професором Львівського університету Ярославою Закревською [8].

Історично українська громада Бразилії об'єднувалася навколо церкви. Церква своєю діяльністю зуміла зберегти і виховати всі нові покоління у релігійному і національному дусі. Без сумніву, цей успіх Церкви зумовлений постійною жертвовною працею світського духовництва. 95 % українців у Бразилії належать до Української Католицької Церкви, а 5 % – до Православного віросповідання. Тільки у місті Прудентополь, який називають «українським Ватиканом», нараховується 37 українських церков, у місті Куритиба – 8, загалом у східній частині штату Парана – понад 200 українських церков.

Однією з найстаріших українських споруд у Бразилії вважається церква Св. Архангела Михаїла площею 150 кв. м., збудована наприкінці XIX ст. у місцевості Серра-до-Тігре муніципалітету Марешал-Маллет. Саме ця будівля була відтворена на Українському меморіалі м. Куритиба, збудованому за підтримки Оксани Борушенко і відкритому в 1995 р. Президентом України Леонідом Кучмою з нагоди вшанування 100-річчя української імміграції до Бразилії. Діяльність Української Греко-Католицької Церкви висвітлюється у друкованих органах, зокрема, у газеті «Місіонер», «Праця», *Boletim da Paroquia Sao Josafat* та інших.

Серед світських організацій вирізняється Українсько-бразилійська центральна репрезентація, створена 1985 року. Вона об'єднує і представляє численні українські організації. Культурне життя українців представлено 24-ма фольклорними групами, 18-ть з яких діють у Куритибі. У Бразилії зберігаються традиції української вишивки, що переходили з роду в рід. Окрім традиційних сорочок вишивають церковні ризи, рушники, подушки, вбрання, яке одягають на свята. У Прудентополі засновано кооператив, в якому працюють 160 жінок-вишивальниць. Широкого розповсюдження на півдні Бразилії набула українська писанка, яка стала одним з офіційних символів штату Парана. Зберігати історичну пам'ять допомагають також три українські музеї в Прудентополі, Куритибі й Телемако-Борба. Мерія Куритиби збудувала Український меморіал, де зберігається копія першої церкви з дзвіницею, побудованою в Бразилії; тут розташовані монумент «Писанка» і монумент жертвам Голодомору. Заплановано будівництво 2 нових музеїв українського мистецтва та етнографії: у Прудентополі та в Куритибі.

Функціонують україномовні засоби масової інформації. Окрім зазначених вище, видається Інформаційний бюлетень «Хлібороб», заснований Українським Товариством Бразилії, на сьогоднішній день він є щомісячним, тираж – до 500 примірників. У ньому подаються (переважно українською мовою) головні політичні, економічні та культурні події в Україні, інформація про різні заходи, що проводяться громадою. Прудентополь має українські радіостанції Radio Zabava та Copas Verdes FM. Радіо E-Paraná транслює програму «Наша історія: українці Парани», радіо Порто Уніао – програму «Наші люди». Телеканал Centrosul транслює недільну Службу Божу українською мовою.

Відомі та шановані не лише у штаті Парана, а й за його межами, українські традиційні страви, які не лише присутні у повсякденному житті українців, але й представляються на всіх масових культурних заходах. У місті Прудентополь працює бар «Україна», у Куритибі – популярний український Ресторан «Дурскі».

Варто відзначити велику кількість Інтернет-ресурсів, на яких бразилійці українського походження популяризують та пропагують українську культуру. Найцікавішим та найбільш інформативним, як на нашу думку, є Portal ucraiano, Українці Бразилії тощо.

Серед видатних діячів культури та мистецтва Бразилії, що мають українське походження: Кларісе Ліспектор – письменниця, Гектор Бабенко – кінематографіст, Еліан Войделло – музикант і композитор, Рафаел Собіс – футболіст, Олена Колодій – поетка і науковець, Денісе Стокрос – драматург, сценарист, перша бразильська акторка, що репрезентувала театральне мистецтво цієї країни в Україні, Ноел Нутелс – медик-дослідник, Мігел Бакун – художник, Віра Селянська-Вовк – поетка, Василь Кривий – освітинець, релігійний діяч, Оксана Нарожняк – скульптор, Оксана Борушенко – історик, діяч культури, Марія Апаресіда Берушко – науковець, Еліана Михайлович-Безерра – тележурналіст, Леонсіо Басбаум – історик, Дебора Бландо – співачка, Борис Шнайдерман – перекладач, Грегори Варшавчук – архітектор, Роберто Мінчук – диригент Симфонічного оркестру Бразилії у Ріо-де-Жанейро, Антоніо Петрик – художник (його роботи прикрашають понад 20 церков на півдні штату Парана та штату Санта Катаріна), Гуго Паско – кінорежисер та багато інших.

У 2011 році українці Бразилії святкували 120 років еміграції. Це свято, що первинно було обмежене географічними рамками діаспори, отримало підтримку на державному рівні як Бразилії, так і України. Була підписана угода між Президентом двох країн щодо встановлення партнерських зв'язків у галузі освіти та культури. Президентом Бразилії Лула да Силва було санкціоновано проект створення Національного дня українських емігрантів 24 серпня.

14 квітня 2011 року у місті Санья (КНР), прем'єр-міністр України Микола Азаров зустрівся з президентом Бразилії Дилмою Руссеф. Серед широкого спектру питань, які обговорили сторони, було окреслено заходи щодо святкування 120-річчя української імміграції. Святкові заходи на честь 120-річчя української еміграції були організовані за 3 основними напрямками: 1) характерні обряди, традиції, знання, мистецтво української громади; 2) заходи щодо збереження української автентичності; 3) перспективи подальшої співпраці у галузі культури, науки, освіти.

Серед численних заходів, присвячених 120-й річниці української імміграції, спрямованих на збереження, популяризацію та пропаганду української культури, варто відзначити наступні:

14 травня 2011 року відбувся перший Український музичний фестиваль у Бразилії, на якому вперше представники трьох південних штатів демонстрували українську культуру через музичне мистецтво; захід проведений під патронатом Центрального українсько-бразильського представництва (RCUB);

XXXVIII Конгрес української молоді Бразилії відбувся у містах Ріо дас Антас і Круз Маchado 5–6 лютого 2011 року; основна тема Конгресу – «Борімося за віру»; на заході були присутні Олена Колодій, Ірма Амбросія Сабатович, засоби мас-медіа, представники української громади Парани;

Українська фольклорна група «Спомин» з міста Маллет 9–17 липня 2011 року здійснювала акцію «III тиждень України» зі спеціальною фольклорною програмою, традиційними стравами, релігійними святкуваннями, мистецькими та історичними експозиціями;

16–17 липня 2011 року проведено IX фестиваль Івана Купала (Festa Ucranaiana de São João);

5 листопада 2011 у м. Каскавел відбувся 18-ий національний фестиваль українського танцю.

Святкові заходи, концерти зазвичай завершуються вечерею, на якій представлені типові українські страви. Невелика вартість квитка дозволяє відвідати їх численним представникам української громади та іншим бажаним.

Висновки. З відомих причин економічні й культурні зв'язки зарубіжних українців з країною свого походження упродовж останніх десятиріч фактично припинились. Але на сучасному етапі спостерігається зворотна тенденція. Діаспора урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, адже посильна допомога Україні (передусім моральна й політична) є надзвичайно цінною. Налагодження, розширення та зміцнення зв'язків з українською діаспорою не тільки є певним моральним обов'язком України як історичної батьківщини всіх зарубіжних українців, а й має на меті досягнення певних раціональних політичних та економічних цілей. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори для встановлення дружніх і тісних стосунків, посилення ролі, яку відіграє Україна у світовому співтоваристві. У цьому інтереси Української держави й української діаспори цілком збігаються.

1. Бондаренко М. Українська діаспора в Бразилії / М. Бондаренко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prudentopol.livejournal.com/7337.html>.
2. Борушенко О. Наші поселенці у Бразилії / О. Борушенко // Бучач і Бучачина. Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто, 1972. – С. 719–728.
3. Борушенко О. Бразилійська Україна. Як галичани і волинці джунглі освоювали / Оксана Борушенко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/06/13/42464/>.
4. Вігоринський І. Ірасема. – Прудентополіс: Видавництво оо. Василіян, 1958 / І. Вігоринський. – 148 с.
5. Гримич М. Мовна ідентичність українців Бразилії: історія досліджень / Марина Гримич // Українознавство. – 2010. – № 3.
6. Зінько В. Рідна школа у Бразилії (Історично-правний нарис) / В. Зінько. – Прудентопіль-Апостолес: Вид-во оо. Василіян, 1960.
7. Закревська Я. Бразилійська Україна зблизька / Я. Закревська // Дзвін. – 1993. – № 2–3.
8. Закревська Я. Роль «Просвіти» у збереженні національної самобутності українців Бразилії / Я. Закревська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 19. – С. 596–601.
9. Зінько В. Святий Йосафат між піньорами. – Львів: Видавництво оо. Василіян «Місіонер», 2000. – 97 с.
10. Стрілко А. Біля джерел української діаспори у Бразилії / А. Стрілко // Українська діаспора. – Ч. 7. – К., 1995.
11. Шимчій Д. Перший мій рік у Бразилії. – Прудентополіс: Видавництво оо. Василіян, 1983. – 440 с.
12. Boruszenko O. Os Ucranaianos – Curitiba: Boletim informativo da Casa Romario Martins / O. Boruszenko. – 1995. – № 108. – V. 22.
13. Kulczynskij W. A Lingua Ucranaiana Falada no Brazil / W. Kulczynskij. – Curitiba, 2005.
14. Kuzma R. Ritos tradicionais de casamento nas comunidades ucranianas do interior de Prudentopolis: Monografia / R. Kuzma. – Guarapuava, 2002.
15. Lozovei M. O falar da comunidade Ucranaiana de Costa Carvalho: Estudo socio-linguístico / M. Lozovei. – Prudentopolis, 1999.
16. Martins R. Quantos somos e quem somos. Dados para a história e a Estatística do povoamento do Paraná. – Curitiba: Empresa Gráfica Paranaense / R. Martins. – 1941.